

Aleksas Girdenis, Zigmas Zinkevičius
Vilnius

DĖL LIETUVIŲ KALBOS Tarmių klasifikacijos

1. Neskaitant pirmųjų, pagrįstų dar labai negausiais ir menkokai ištirtais faktais A. Šleicherio, J. Juškos ir F. Kuršaičio bandymų¹, lingvistinėje literatūroje ir mokslinio bei pedagoginio darbo praktikoje šiuo metu yra vartojamos dvi skirtingos lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos: A. Baranausko² ir K. Jauniaus – A. Salio³. Pirmąją kartais vartoja užsienio kalbininkai⁴, o antroji yra vartojama pas mus visuose lingvistikos darbuose, pagal ją dėstomas dialektologijos kursas aukštosiose ir vidurinėse mokyklose. Kartu su mūsų kalbininkų darbais ji ima plisti ir visasąjunginiuose leidiniuose. Todėl tam tikra prasme K. Jauniaus – A. Salio tarmių klasifikaciją galima laikyti tradicine.

1. 1. Tradicinė tarmių klasifikacija nuo A. Baranausko klasifikacijos skiriasi keliais svarbiais bruožais. Vienas skirtumas yra lyg ir išorinis: A. Baranauskas aukštaičius skirstė tik į rytiečius ir vakariečius⁵, o tradicinėje klasifikacijoje, be rytų ir vakarų aukštaičių, išskiriami dar „dzūkai“ ir „vidurio aukštaičiai“⁶. Išoriniai yra ir terminologijos skirtumai. A. Baranauskas vartojo tik geografinius ir savotiškus „matematinčius“ terminus, o tradicinėje klasifikacijoje dominuoja pravardiniai ter-

¹ Žr. A. Schleicher, *Litauische Grammatik*, Prag, 1856, p. 4–6; Jon's Juszka, *Kaļbos lētuvizsko lēzūvo ir lētuvizskas statraszimas arba ortograpija*, Peterburge, 1861, p. 8 tt.; F. Kuršchat, *Grammatik der littauischen Sprache*, Halle, 1876, p. 9 tt.

² Plačiausiai išdėstyta knygoje A. Барановский, *Заметки о литовском языке и словаре*, Спб., 1898, p. 49 tt.

³ Žr. K. Явнис, *Грамматика литовского языка*, Петроград, 1916, p. 30 tt.; A. Salys, *Kelios pastabos tarmių istorijai*, Aph, IV, p. 21–34 ir t. p. aut. *Lietuvių kalbos tarmės* (rankraščio teisėmis), Kaunas, 1935 ir kt.

⁴ Plg. F. Specht, *Litauische Mundarten, gesammelt von A. Baranowski, II, Grammatische Einleitung mit lexikalischem Anhang*, Leipzig, 1922; G. Gerullis, *Litauische Dialektstudien*, Leipzig, 1930.

⁵ Pažymėtina, kad „rytiečius pirmuosius“ A. Baranauskas skyrė prie „vakarinių lietuvių“ tarmės (plg. A. Барановский, *min. veik.*, p. 55 tt.).

⁶ Kaip parodė pastarųjų metų dialektologinės ekspedicijos, ties Šiauliais „vidurio aukštaičių“ visai nėra: čia vakarų aukštaičiai betarpiškai susieina su rytų aukštaičiais. Vadinasi, jau vien dėl geografinių aplinkybių vidurio aukštaičių nereikėjo išskirti.

minai⁷. Griežtai tos klasifikacijos skiriasi skirstymo principais: A. Baranauskas klasifikavo tarmes, remdamasis, kiek buvo įmanoma jo laikais, ištaisais fonetinių (ypač vokalizmo) ypatybių kompleksais, dažniausiai net nenurodydamas konkretaus skiriamąjo požymio, o tradicinė klasifikacija pagrįsta atskiromis (dažniausiai konsonantizmo) izofonomis, kurios parenkamos, neatsižvelgiant į jų vietą tarmių sistemoje. Ta tradicinės klasifikacijos ypatybė yra atsiradus, matyt, ne tik todėl, kad tuo metu lietuvių kalbos tarmės tebuvo dar menkai iširtos, bet ir dėl tam tikrų pažiūrų, viešpatavusių tais laikais kalbos moksle: iš vienos pusės XX a. pradžioje klesėjusi substrato teorija skatintė skatinti ieškoti šia teorija paaiškinamų izofonų ir jas išskirti į pirmąjį planą⁸, iš kitos pusės, tuo metu dar gana gajos jaunagramatinės tendencijos trukdė pažvelgti į tarmes kaip į tam tikras kalbines sistemas.

1. 2. Tradicinės klasifikacijos negerumai, kalbos mokslui žengiant į priekį, vis labiau ir labiau ima išskirti į dienos šviesą. Iš vienos pusės, atskiros patarmės, kurios buvo dirbtinai suskaldytos⁹ pagal formalius požymius, vis dažniau ir dažniau jungiamos į patarmių grupes, turinčias panašų vokalizmą: taip šiaurinė vakarinių „puntininkų“, „pontininkų“ ir „pantininkų“ dalis sujungiama į vadinamąjį „Mūšos upyną“¹⁰, rytiniai dzūkai kartais priskiriami rytų aukštaičiams¹¹ ir t. t. Iš kitos pusės aiškėja, kad tradiciniai pravardiniai terminai iš tikrųjų yra ne tarmių (kaip sistemų!), o tam tikrų izofonų pavadinimai: taip pradeda rasti vis naujų ir naujų tokio tipo terminų, kaip *pūntininkai*, *luñtininkai* ir kt., neturinčių jokių pretenzijų į tarmių pavadinimus¹².

Šie simptomingi faktai rodo, kad tradicinė tarmių klasifikacija nebeatitinka šių dienų mokslo lygio. Neatitinka ji ir mokomojo darbo praktikos reikalavimų: ja remiantis, negalima tikslingai mokyti fonetinės transkripcijos, nepadeda jos žinojimas ir dėstyti lietuvių kalbą mokyklose, – ir vienu, ir kitu atveju svarbu žinoti ne atskirų priebalsių tarimą, o svarbiausius vokalizmo bruožus¹³.

⁷ Jų didesnė dalis buvo sugalvota A. Salio (iš senesnių terminų galima paminėti *dzūkus*, *kapsus* ir K. Būgos sugalvotus *downininkus*, *dūnininkus* ir *donininkus*).

⁸ Konsonantizmo ypatybės geriau fiksuojamos kalbos paminkluose ir todėl lengviau istoriškai interpretuojamos – tai, be abejojimo, skatino kalbininkus jas išskirti.

⁹ Ryškiausias tokio dirbtinio skaldymo pavyzdys yra rytų aukštaičių skirstymas į pantininkus, pontininkus ir puntininkus, nes, pirma, pagal lk. *-an-* skirtingus atliepimus galima suskirstyti tikrai mažą rytų aukštaičių kampą ir, antra, lk. *-an-* tose tarmėse atliepiamos ne trejopai, o, mažų mažiausiai šešeropai: a) *lū.og̃as*, *luog̃ē.ī.s*, *ruõk̃ā*, *ruõk̃ā.īa*. (Utena), b) *lū.og̃os*, *lūog̃ē.ī'bs*, *ruõ'k̃o*, *ruõk̃ā.īa* (Pasvalys), c) *lū.og̃os*, *lūog̃ē.ī'š*, *ruõ'ku*, *ruõk̃ā.īa* (Ramygala), d) *lū.og̃os*, *lūog̃ē.ī'bs*, *ruõ'k̃o*, *ruõk̃ā.īa* (Linkuva), e) *lū.og̃os*, *lūog̃ē.ī'bs*, *ruõ'k̃o*, *ruõk̃ā.īa* (Joniškėlis), f) *lū.og̃os*, *lūog̃ē.ī'bs*, *ruõ'k̃o*, *ruõk̃ā.īa* (Panevėžys). Pridėjus dar tvirtapradžių *-án-*, *-ám-* diftongizaciją (*lūongos*, *sūom-ī'š*) ir ne visur analogiškus *-en-*, *-em-* bei *-q-*, *-ę-* atliepimus, gautume dar magesnį vaizdą.

¹⁰ Pirmasis tai yra padaręs pats A. Salys (žr. A. Salys, Kelios pastabos tarmių istorijai, – Aph, IV, p. 32). Dėl pontininkų ir vakarinių puntininkų jungimo žr. A. Šukys, Rytų aukštaičių pontininkų ir vakarinių puntininkų tarmių būdingosios fonetinės ypatybės, – LKK, V, p. 175–183.

¹¹ Plg. J. Kazlauskas, Iš priebalsinio linksniavimo istorijos, – „Kalbotyra“, III, Vilnius, 1961, p. 64 tt.

¹² Žr. Ž. Urbanavičiūtė, Kelios naujesnės Jofainių tarmės ypatybės, – „Kalbotyra“, IX, Vilnius, 1963, p. 209; K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika, – LKK, III, p. 42 tt. ir kt.

¹³ Tai gerai matyti ir iš V. Grinaveckio brošiūros „Gimtosios mokinio tarmės panaudojimas literatūrinės kalbos tarties ir rašybos mokymui“ (Kaunas, 1962).

2. Naują, tarmėse egzistuojančius bendrumus ir skirtumus adekvatiškiau atspindinčią klasifikaciją galima sudaryti tikrai vadovaujantis ne izoliuotais faktais, o tam tikrais tarmių fonetinių (iš dalies ir gramatinių) sistemų bendrumais ir skirtumais¹⁴. Iš kitos pusės, negalima atsakyti svarbiausių tradicinės klasifikacijos sąvokų, pavyzdžiui, žemaičių ir aukštaičių tarmių skyrimo, ir tikslių tarmių ribų, nustatomų griežtai pagal skiriamuosius požymius (pagrindines izofonas). Kitaip sakant, tradicinę tarmių klasifikaciją reikia ne keisti iš pagrindų, o tik padaryti kiek galima artimesnę tarmių struktūrai¹⁵.

2. 1. Visos lietuvių kalbos tarmės turi maždaug tuos pačius priebalsius – skiriasi tik jų morfonologiniai santykiai ir dažnumas. Vadinamosios afrikatos *c*, *dz* (fonologiniu požiūriu – priebalsių junginiai $|ts|, |dz|$) „dzūkuose“ yra dažnesnės, negu kitose tarmėse, afrikatos *č*, *dž* (fonologiniu požiūriu – priebalsių junginiai $|tʃ|, |dʒ|$) dažnesnės aukštaičių, retesnės žemaičių tarmėse, kietasis *t* dažnesnis Lietuvos rytuose ir pietuose, retesnis vakaruose ir t.t. „Pajūrio“ žemaičių šnektose *t*, *d* nedalyvauja morfologinėje kaitoje *t* *č*, *d* : *dž*, o kitose žemaičių šnektose dalyvauja (plg., kretingiškių *gáidī's* ; *gā'idō'u* ir telšiškių *gáidī's* : *gā'idžō'u*), tačiau tos afrikatos vartojamos visose žemaičių tarmėse.

Trumpai tariant, priebalsių sistemos, neskaitant atskirų detalių¹⁶, yra vienos visose tarmėse ir todėl jomis negalima remtis, klasifikuojant tarmes. Lietuvių kalbos tarmių klasifikacija turi būti grindžiama vokalizmo ir kirčiavimo (kirčio ir priegaidžių) bendrumais ir skirtumais.

2. 2. Atsisakius konsonantinių skiriamųjų požymių, kai kurios tradicinės tarmės ir šnektos išnyksta: vidurio aukštaičiai, kurių šiaurinė dalis beveik niekuo nesiskiria nuo šiaurės vakarų aukštaičių, o pietinė – nuo pietvakarių aukštaičių, *dzūkai*, susidedą iš vakarinės dalies, kiek artimos pietvakarių aukštaičiams, ir rytinės dalies, visai panašios į gretimas rytų aukštaičių šnektas, bet beveik nieko bendro, išskyrus afrikatas *c*, *dz*, neturinčias su vakariniais dzūkais. Sugriūva taip pat žemaičių suskirstymas pagal afrikatų tarimą ir dažnumą į „pajūrio žemaičius“, „žemaičius-dzūkus“ ir „vidurio žemaičius“¹⁷.

Atsisakius konsonantizmo, kaip tarmių skirstymo kriterijaus, išnyksta ir tam tikri dviprasmiškumai, susiję su žemaičių-aukštaičių riba: teoriškai svarbiausiu žemaičių tarmės požymiu laikytas **tj*, **dj* virtimas į *t*, *d* prieš pralietuvių **ā*, nors praktiškai žemaičiai atskiriami pagal lk. *uo*, *ie* atliepimo izofoną, nes vadinamasis

¹⁴ Plg. Т. М. Судник, Е. М. Шур, Диалектология и структурная типология, — „Исследования по структурной типологии“, Москва, 1963, p. 216 — 226 ir ten cituojamą literatūrą.

¹⁵ Ši uždavinį gerokai apsunkina du dalykai: pirma, dar nėra išėjęs „Lietuvių kalbos atlasas“ ir, antra, nuosekliai sinchroniniu aspektu mūsų tarmės dar beveik nėra tyrinėtos.

¹⁶ Iš tokių detalių galima paminėti progresyvinę priebalsių palatalizaciją vakarinėse rytų aukštaičių šnektose, ištisinį tokių priebalsių, kaip *š*, *ž*, *c*, *dz*, *č*, *dž* kietinimą pietiniame Lietuvos pakraštyje ir kt. Tačiau į šiuos bruožus tradicinė klasifikacija kaip tik neatsižvelgia.

¹⁷ Turint galvoje, kad žemaičiuose šiuo metu beveik nebedzūkuojama, o „pajūrio“ ir „vidurio“ žemaičių ypatybės yra ne tiek fonetinės resp. fonologinės, kiek morfologinės, tų šnektų „išnykimas“ visai natūralus.

„žemaitiškasis garsų dėsnis“¹⁸ būdingas ir toms buv. Prūsų lietuvių šnektoms, kurių žemaičiams negalėjo priskirti net tradiciškiausių pažūrų kalbininkai.

3. Tradicinį visų lietuvių kalbos tarmių skirstymą į žemaičius ir aukštaičius reikia palikti, nes didesnė žemaičių dalis turi muzikines priegaides ir muzikinį kirtį, tuo tarpu kai aukštaičiai, išskyrus atskiras šnektas, arba turi dinamines priegaides, arba monotonišią dinaminį kirtį. Tokį skirstymą daro reikalingą taip pat ir gausus izoglosų pluoštas, einąs pro tradicinę žemaičių-aukštaičių ribą: lk. kirč. *-uo-* ~ *ū*, *ou*, *ō*; lk. kirč. *-ie-* ~ *i*, *ei*, *ē*; lk. *-ai*, *-ei* ~ *ā*, *ē* (išsk. žemaičių pietinę dalį apie Raseinius, Eržvilką ir t.t.); lk. *(i)a*-kam. daiktavardžių vns. naud. (vil/ĳ)-*ui* ~ (vi/ĳ)-*uo*, vns. viet. (lauk)-*uos(ē)* ~ (lauk)-*ū(n)se* ir t.t. Skiriamuoju šių tarmių būrių požymiu laikytinas lk. kirčiuoto negalūninio *uo* atitikmuo: aukštaičiai jį taria kaip sutaptinį dvibalsį, žemaičiai kaip balsį (*ō*, *ū*) arba kaip sudėtinį dvibalsį (plg.: aukšt. *dúona*, *dúonō*, *dúana*: žem. *dō'na*, *dū'na*, *dō'una*). Skirti žemaičius nuo aukštaičių pagal lk. *o* (resp. *ē*) atliepimą negalima, nes, iš vienos pusės, vietoj jo balsį (ne dvibalsį!) taria kai kurie vakariniai žemaičiai (klaipėdiškiai), iš kitos pusės, sutaptinį dvibalsį (*uo* resp. *ie*) taria ne tik kai kurie pažemaitės aukštaičiai, bet ir atskiros rytinių ir vakarinių „dzūkų“ šnektos.

3. 1. Žemaičių tarmę (I) toliau galima skirstyti į tris dalis, pagal lk. kirčiuoto *-uo-* (resp. *-ie-*) atliepimus (atitinkamai *ū*, *ō* ir *ou*), turint galvoje, kad beveik visoje pietinėje jų dalyje yra skiriami tik du trumpųjų balsių pakilimai, šiaurinėje – trys, vakarinėje dalyje kirčiuotoje pozicijoje balsiai paprastai neilginami.

Šiauriniai žemaičiai (*ou*) (I) skykla į dvi dalis: vakarinėje (a) – maždaug iki linijos Skuodas—Mósėdis—Žarėnai – siaurieji *i*, *u* vartojami tik žodžio gale, ilgieji balsiai sutinkami tiek kirčiuotose, tiek nekirčiuotose pozicijose, tuo tarpu kai rytinėje (b) *i*, *u* būna ir negalūniuose skiemenyse, o ilgieji balsiai vartojami tik skiemenyse, turinčiuose pagrindinį „senovinį“ ar šalutinį kirtį. Be to, vakarinėje dalyje pasitaiko atitrauktinio kirčio akūtas, visai nesutinkamas rytinėje. Tam tikrų išimčių pasitaiko tik rytiniame ir pietiniame rytinės patarmės pakraštyje.

Skiriamuoju šių patarmių požymiu patogiausia laikyti lk. kirč. negalūninio *-u-* atliepimą: vakarinėje dalyje jį visada atliepia *o*, o rytinėje *u* | *o* (paprastai pagal balsių asimiliacijos dėsnį).

Pietiniai žemaičiai (2) gali būti skirstomi į šiaurinę (a) ir pietinę (b) dalį (apytikrė riba: Naūmiestis—Šilalė—Vaiguva—Kūrtuvėnai): šiaurinė dalis savo vokalizmu ir prosodine sistema yra artima šiauriniams žemaičiams, o pietinė aukštaičiams (pvz., šiaurinėje dalyje yra visuotinis „žemaitiško“ tipo kirčio atitraukimas, o pietinėje sutinkamas arba sąlyginis kirčio atitraukimas, arba kirčiuojama panašiai kaip literatūrinėje kalboje). Turint galvoj tam tikrus kirčio atitraukimo svyravimus, skiriamuoju šių patarmių požymiu patogiausia laikyti lk. *-aĩ-* atliepimą: šiaurėje vietoj jo tariamas *ōn* resp. *uĩ*, o pietuose – *aĩ*.

Vakariniai žemaičiai (3) savo prosodijos ir vokalizmo ypatybėmis yra gana įvairūs, bet užima tokį mažą plotą, kad smulkesnis skirstymas darosi praktiškai nereikalingas.

¹⁸ Be to, sunku pasakyti ar **tj*, **dj* > *t*, *d* prieš **ā* yra seniausia žemaičių (bent jų šiaurinės dalies) ypatybė, nes už ją gali būti ne naujesnis **-i*, **-u* platėjimas (jis turėjo įvykti dar prieš akūtinų galūnių trumpėjimą, plg. mažeikiškių vns. vard. *ākēš* < *akts*: dgs. gal. *ākts* < **akī(n)s*).

Be to, ši tarmė dabar yra beveik išnykusi¹⁹.

3. 2. Aukštaičių tarmė (II) pagal žodžio pradžios resp. vidurio ir žodžio galo vokalizmo santykį skyla į tris dalis:

1) **Vakarinėje dalyje** (1) žodžio galo vokalizmas iš principo sutampa su žodžio pradžios vokalizmu: maždaug tie patys balsiai vartojami kirčiuotoje žodžio pradžioje ir galūnėje resp. nekirčiuotoje žodžio pradžioje ir galūnėje. Sakysime, vakarinės dalies pietuose kirčiuotuose ir nekirčiuotuose negalūniniuose skiemenyse sutinkami ilgi ir trumpi balsiai – tie patys balsiai vartojami ir atitinkamose galūnėse, o šiaurėje visi nekirčiuoti balsiai yra trumpi tiek galūniniuose, tiek negalūniniuose skiemenyse; be to, balsių skaičius visose nekirčiuotose pozicijose yra tas pats.

Rytinėje dalyje (2) žodžio gale visada yra daugiau balsių negu atitinkamuose negalūniniuose skiemenyse: dideliame plote kirčiuotoje galūnėje sutinkami trijų ilgumų balsiai (plg. uteniškių *akis* : *gaidī.s akī's* „akyse“), kitur nekirčiuotoje galūnėje skiriami trumpi ir redukuoti balsiai (plg. ramygaličių *mæř'gas* „mergos“ *mæř'gus* „mergàs“ arba širvintiškių *mæř'gas mæř'gæs* ir kt.)²⁰.

Pietinėje dalyje (3), priešingai, galūniniuose skiemenyse yra mažiau balsių, negu atitinkamuose negalūniniuose: pvz., čia kirčiuotame žodžio gale vartojami tik keturi ilgieji balsiai (*ī, ē, ū, ū*), o negalūniniuose skiemenyse – penki (*ī, ē, ā, ū, ū*)²¹.

Skiriamuoju šių tarmių požymiu patogiausia laikyti lk. *-aĩ-* ir kirč. *-q*²² izofonos: vakarinėje dalyje jie tariami kaip lk., rytinėje vietoj lk. *-aĩ-* tariami dvigarsiai su siauru pirmuoju sandu (*uĩ* arba *oĩ*), o pietinėje dalyje vietoj lk. *-aĩ-* tariamas *aĩ*, bet vietoj *-q-* – *ū*. Tokį skirstymą paremia ir izoglosų pluoštai, maždaug sutampa su šių tarmių ribomis. Su *an~on* (*un*) izofona sutampa maždaug šios izofonos: *višta* (*vištà*) ~ *vòštò* (iki Šeduvos); *šakà, takù ~ šàkò* (*šakù*), *tàkò* (*takù*); *ākis* „akys“ ~ *āk(b)s*; *sakaĩ ~ sàke, sakē* (iki Pagirių, toliau – *sakai*) ir t. t. Iš morfologinių izoglosų galima paminėti formas *baltasis ~ baltasai*²³ ir *vienuoliktas ~ vienuolikis*. Tiksliai ties linija Baisogala – Dotnuva – Kėdainiai – Jonava daugelis čia minėtų izoglosų yra nukrypę į vakarus. Su *q~ū* izofona sutampa šios izoglosos: *le~la* (iki Balbieriškio), vns. įn. *-à~ù* (*šakà~šakù* iki Jiėzno), būt. k. l. veik. dalyvių vns. v. *bùvė's~bùvīs*, būt. k. l. 3a. *pradėjo, žinójo, pradē, žinó~pradēj, žinój* (iki Kaišiadorių), iliatyvo vartojimo riba (iki Jonavos) ir t. t. Su rytine pietų aukštaičių riba apytikriai sutampa kirč. negalūninių *-i-* ir *-ù-* ilginimo izofona.

Tie skiriamieji požymiai apskritai tiksliai fiksuoja aprašytųjų tarmių ribas – tik plotas nuo Baisogalos iki Jonavos pagal šį kriterijų formaliai prijungiamas prie va-

¹⁹ Reikalui esant, galime vartoti Fenclau rekomenduotą šios tarmės suskirstymą. Žr. W. F e n z l a u, Die deutschen Formen der litauischen Orts-und Personennamen des Memelgebiets, Halle-Saale, 1936, p. 7–16.

²⁰ Tokie redukuoti balsiai kaip fonemos egzistuoja ir vad. „Mūšos upyne“ – tai rodo, ne tik tokių kvazihomonimų, kaip (*aš*) *kòšò* „kišù“, (*jòs*) *kùš* „kiš“, (*aš*) *nèšò* „nešù“, (*jòs*) *nèš* „neš“, skyrimas, bet ir daugybė kitų ypatybių (pvz., skiemeniniai *l, r* ir kt., skardieji sprogstamieji priebalsiai prieš *-s* ir t. t.).

²¹ *ē* resp. *e* tose tarmėse, kuriose absoliutinėje žodžio pradžioje vartojamas tik *ā-* resp. *a-*, yra ne fonemos, o fonemų *ā* resp. *a* poziciniai variantai, nes jie būna tik po minkštųjų priebalsių – pozicijose, kuriose *ā* resp. *a* nepasitaiko.

²² Tiksliau būtų sakyti: pralietuviško *an*, stovintio ne prieš sprogstamąjį priebalsį.

²³ Ši izoglosa nėra visai aiški, nes dalis vakarų ir rytų aukštaičių įvardžiuotinių formų neturi.

karinės aukštaičių dalies, nors daugeliu vokalizmo ypatybių beveik nesiskiria nuo kaimyninių rytinės dalies šnektų (pvz., Pagirių, Ramýgalos ir kt.). Tą prieštaravimą pašalinti praktiškai neįmanoma, nes kitos izofonos, vienareikšmiškai išskiriančios aukštaičių rytinę ir vakarinę dalį, išskyrus lk. *-aĩ-* atliepimą, kol kas negalima rasti. Vadinas, minėtą plotą reikia laikyti tam tikra tarpine šnektą²⁴.

Vakariniai aukštaičiai (1), neskaitant minėtų tarpinių šnektų, turi iš esmės dviejų tipų vokalizmą ir kirčiavimą: beveik visoje pietinėje dalyje (a) – maždaug iki sąlyginio kirčio atitraukimo ribos – ilgieji ir trumpieji balsiai priešpastatomi kirčiuotuose ir nekirčiuotuose skiemenyse²⁵, kirčiavimas apskritai ir net kirčiavimo detalės iš esmės sutampa su literatūrinės kalbos kirčiavimu. Šiaurinėje dalyje (b) ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpastatymas nekirčiuotuose skiemenyse neutralizuojamas, kirtis tam tikrais atvejais yra atitrauktas.

Skiriamuoju šių patarmių požymiu galima laikyti sąlyginio kirčio atitraukimo buvimą ar nebuvimą (pvz., tokio lk. žodžio kaip *gyvã* kirčiavimą: piet. dalyje *g'ivã*, šiaur. dalyje *g'i'va*)²⁶.

Rytinių aukštaičių (2) vakarinėje dalyje (maždaug iki linijos Papilýs – Vabalniñkas – Troškúnai – Giedraičiai) nekirčiuotuose negalūniniuose skiemenyse (neskaitant priešpaskutinio skiemens tų žodžių, kurie turi trumpą kirčiuotą galūnę) neskiriami ilgieji ir trumpieji balsiai: visi nekirčiuoti balsiai yra trumpi. Rytinėje dalyje ilgieji ir trumpieji balsiai priešpastatomi visose pozicijose (didesnėje dalyje kirč. pozicijoje *ilgi* : *pusilgiai*, nekirč. pozicijoje – *pusilgiai* trumpi).

Vakarinė dalis savo ruožtu skyla į šiaurės vakarų dalį (a), kur atviroje galūnėje visi trumpieji balsiai yra sutapę į vieną redukuotą balsį (pvz., lk. *šakà* ir *takù* tariami arba *šakò*, *takò* [Ramýgala], arba *šákò*, *tákò* [Linkuva, Panevėžys])²⁷ ir pietvakarių dalį (b), kurioje tie balsiai skiriami (pvz., *šakà*, *takù*)²⁸.

Iš rytinės dalies griežtai išsiskiria tradicinės klasifikacijos „rotininkai“ ir „dadininkai“, nes čia priešpastatomi ne priešakiniai ir užpakaliniai, o lūpiniai ir nelūpiniai balsiai. Pietinėje dalyje (c) tas priešpastatymas nėra toks ryškus – ryškiausias jis yra šiaurinėje dalyje (d), kurioje nelūpiniai balsiai *ē|ā* resp. *ē.ʹ|a* yra poziciniai vienos fonemos variantai, priešpastatomi lūpiniams to paties pakilimo balsiams (*õ* resp. *õ.*)²⁹.

²⁴ Tarpinė (tarp žemaičių ir aukštaičių) yra ir Šakýnos apylinkių šnektas, visai išsiskirianti iš kitų šiaurinių aukštaičių.

²⁵ Išsiskiria tik dalis šiaurinių veliuniškių.

²⁶ Vakarių aukštaičius, be abejo, vėliau reikės skirstyti smulkiau, bet tai išeina už šio straipsnio ribų. – Čia verta pažymėti, kad tradicinis vad. „pietvakarių aukštaičių“ skirstymas į „kapsus“ ir „zanavykus“ nėra priimtinas, nes nėra pagrįstas jokių rimtu požymiu: vad. „pirmuosius kapsus“ ir „zanavykus“ reikėtų jungti į vieną (sakysim, Vilkaviškio) šnektą, kuri nuo vad. „antrųjų kapsų“ skirtingi ne tik dvigarsių *il*, *il'* ir t. t. pirmojo sando trumpumu, bet ir fonemų *a* : *e* resp. *ā* : *ē* skyrimu („antrieji kapsai“ turi tik dvi žemutinio pakilimo fonemas – *a* ir *ā*).

²⁷ Po kietų priebalsių tas balsis yra užpakalinis, o po minkštų priešakinis. Atskirose šnektose jo tarimas labai įvairuoja.

²⁸ Su *-õ* : *-õ.* : *-a* ir balsių trumpinimo izofona maždaug sutampa ir daugelis kitų izofonų: *sàke* ~ *sakē* ~ *sakāi* (iki Kavarsko), *g'ivē'no* – *gi.vē.na* (iki Troškūnų), nuo Troškūnų vak. prieškiirt. *o ~ u*, ryt. *o ~ a* (*žud'ē'le* ~ *žad'ēl'ei*), *-õs* ~ *-as*, *-us* (*šák'õs*, *ták'õs* ~ *šakàs*, *takùs*) ir t. t. Iš morfologinių izoglosų galima pažymėti iliatiavo formų retumą vakarinėje tarmės dalyje ir jų dažnumą rytinėje.

²⁹ Prie pietinės dalies patogiausia būtų priskirti ir tą „rotininkų“ dalį, kuri pagal nekirčiuotų skiemenų vokalizmą turėtų priklausyti vakarinei daliai.

Likusi rytinių aukštaičių dalis (e) iki pat „rytinių dzūkų“ ribos yra labai vienalytė. Ją charakterizuoja ryškūs trys balsių ilgumai (visi pasitaiko tik kirčiuotoje galūnėje), balsių *a* ir *e* sutapimas į vieną fonemą, priešpastatymų *ō* : *ē* *ie* (didesnėje dalyje ir *uo*) neutralizacija nekirčiuotuose skiemenyse. Beveik tokį pat vokalizmą turi ir vakarinė „rytinių dzūkų“ (f) dalis – tik *ie*, *uo* čia vartojami jau tiek kirčiuotuose, tiek nekirčiuotuose skiemenyse. Toliau į pietryčius ilgi būna jau ir kiti nekirčiuoti balsiai.

Tuo būdu visus rytinius aukštaičius galima suskirstyti į patarmes pagal I k. negalūninių kirčiuotų *-ā-*, *-ė-*, nekirčiuoto *-ie-* (žodžiuose tipo *dienėlė*, *dienōs*) ir absoliutinės galūnės *-ā* ir *-ū* tarimą. Tarpinė šnektą susidaro tiktai apie Vabalnišką: ji savo vokalizmo sistema yra gana artima Utenos apylinkių šnektai, bet negali būti jai priskirta dėl geografinės padėties³⁰.

Pietinių aukštaičių (3) suskirstyti į patarmes pagal vokalizmą negalima, nes jie visi, išskyrus mažą šiaurinį kampelį, turi tą pačią balsių sistemą. Todėl kol kas ši tarmė paliekama neklasifikuota³¹.

4. Tradiciniai tarmių pavadinimai buvo sudaryti, nesilaikant vieningesnių principų: vieni iš jų yra geografiniai (pvz.: *vakarų aukštaičiai*, *veliuoniškiai*), kiti pravardiniai (nusaką kokią nors fonetikos ypatybę, pvz.: *dzūkai*, *kapsai*, *pontininkai*), tretį iš viso jokios aiškesnės reikšmės neturi (pvz., *zanavykai*).

Patogiausi, be abejo, yra pirmojo tipo pavadinimai, nes daugeliui vokalizmo ypatybių, čia laikomų skiriamaisiais tarmių požymiais, pravardinių pavadinimų visai negalima sugalvoti. Tokie pavadinimai prieinamesni ir suprantamesni nekalbininkams ir geriau atitinka liaudies kalboje labiausiai paplitusią tradiciją vadinti kaimynines tarmes ir šnektas pagal stambesnę geografinę vienetą: tokie pavadinimai kaip *dzūkai*, *kapsai* (plg. dar *čiabėros*, *leišiai*, *raikiai*, *šakeliai*, *urėkai* ir kt.) neabejotinai yra odioziniai.

Vadinti tarmes tam tikrais skaičiais, kaip darė A. Baranauskas, nėra patogu, nes tokie terminai sunkiai įsimenami ir iš esmės beprasmiški.

4. 1. Darniausių terminų sistemą galima sudaryti, stambias tarmes vadinant pagal pasaulio šalis, o patarmes – pagal stambiausią jų teritorijos miestą. Tokiu būdu žemaičių dalis, kurios buvo išskirtos anksčiau, galima vadinti atitinkamai šiaurės žemaičiais (1), pietų žemaičiais (2) ir vakarų žemaičiais (3). Šiaurės žemaičiai tuo būdu susidėtų iš *kretingiškių* (a) ir *telšiškių* (b), o pietų – iš *varniškių* (a) ir *raseiniškių* (b). Aukštaičių tarmės turėtų būti vadinamos atitinkamai vakarų aukštaičiais (1), rytų aukštaičiais (2) ir pietų aukštaičiais (3). Vakarų aukštaičiai susidėtų iš *kauniškių* (a) ir *šiauliškių* (b), o rytų aukštaičiai – iš *panevėžiškių* (a), *širvintiškių* (b), *anykštėnų* (c), *kupiškėnų* (d), *uteniškių* (e) ir *vilniškių* patarmių³².

Geografinio principo reikėtų laikytis ir sudarinėjant smulkesnių šnektų pavadinimus: pavyzdžiui, pietų žemaičius, turinčius sąlyginį kirčio atitraukimą, reikėtų vadinti *pietų žemaičių raseiniškių Kelmės šnektà* ir t. t.

³⁰ Nevienalytė yra ir šiaurės vakarų dalis, nes visuotinio kirčio atitraukimo zonoje ilgieji ir trumpieji balsiai kirčiuotoje negalūninėje pozicijoje priešpastatomi, o likusioje dalyje – ne. Todėl, gal būt, vėliau pasirodys tikslinga tą dalį atskirti.

³¹ Reikalui esant, ją galima būtų skirstyti pagal afrikatų ir priebalsių kietinimo izofonas.

³² Norint atskirti miestų gyventojus nuo tarmiškai kalbančių žmonių, priesaga *-ietis* vengtina net tais atvejais, kai ji plačiai vartojama.

4. 2. Atskiri tradiciniai terminai ir toliau galėtų būti vartojami, bet ne kaip tarmių, o kaip izofonų pavadinimai. Taip *un* tarimą vietoj lk. *an* galima vadinti *puntininkavimu*, *ā* resp. *ā* vietoj lk. kirč. *o* – *žadininkavimu*, *c*, *dz* tarimą tam tikrais atvejais vietoj lk. *t*, *d* resp. *č*, *dž* – *dzūkavimu* ir t. t. Kaip jau minėta (žr. 1. 2), tokia reikšmė šie terminai neretai jau pavartojami.

5. 1. Rekomenduojamoji tarmių klasifikacija trumpai išdėstyta tarmių identifikacijos lentelėje ir žemėlapyje (žr. p. 148).

Tarmių identifikacijos lentelė

Pliusai rodo požymio buvimą, minusai – požymio nebuvimą (resp. požymio, nurodomo skliaustuose, buvimą), nuliai rodo, kad pagal nurodytą požymį tarmė nėra identifikuojama.

Eil. Nr.	Skiriamieji požymiai	Žemaičiai					Aukštaičiai								
		Siaurės		Pietų			Rytų					Vakarų			
		Vakarų	kretingiškieji	teiškieji	varniškiai	raseiškieji	kupiškėnai	anykštėnai	panevežiškiai	širvintiskiai	uteiškieji	vilniškiai	Pietų	šiauliskiai	kauniškiai
1	lk. <i>-uo-*</i> ~ <i>uo</i> (<i>ū, ou, ū</i>)	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	lk. <i>-uo-*</i> ~ <i>ū</i> (<i>ou, ū</i>)	-	-	-	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3	lk. <i>-aī-*</i> ~ <i>aī</i> (<i>un, ūn</i>)	0	0	0	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+	+
4	lk. <i>-ā-*</i> ~ <i>a</i> (<i>ā</i>)	0	0	0	0	0	-	-	+	+	+	+	0	0	0
5	lk. <i>-ie-*</i> ~ ilg. arba pusilg. (trump.)	0	0	0	0	0	0	0	-	-	+	+	0	0	0
6	lk. <i>-q-*</i> ~ <i>ā</i> (<i>ū</i>)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	+	+
7	lk. <i>-uo-*</i> ~ <i>ou</i> (<i>ū</i>)	-	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	lk. <i>gyvā</i> ~ <i>gīvā</i> (<i>gīva</i>)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	+
9	lk. <i>-u-*</i> ~ <i>u/q</i> (<i>ū</i>)	0	-	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	lk. <i>-ē-*</i> ~ <i>ē</i> (<i>ē/ā</i>)	0	0	0	0	0	-	+	0	0	0	0	0	0	0
11	lk. <i>-ā:</i> <i>-ū</i> ~ <i>-ā</i> <i>-ū</i> (<i>ū, ū</i>)	0	0	0	0	0	0	0	-	+	0	0	0	0	0
12	lk. <i>-ie-*</i> ~ <i>ie</i> (<i>e</i>)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	+	0	0	0

* Kirčiuotoje negalūninėje pozicijoje, pvz., lk. *diona* ~ *dūna* (: *dāna, dōuna, dōna*) ir kt.

** Nekirčiuotame skiemenyje prieš ilgą kirčiuotą galūnę, pvz., lk. *dienōs* ~ *de.nā.s, dienā.s* ir kt. (: *denōs*).

Lentelė yra sudaryta dichotominiu principu, kuris plačiai taikomas šiuolaikinėje lingvistikoje, ypač vad. dichotominėje fonologijoje. *Plusai* lentelėje reiškia skiriamą požymio (nurodyto po tildės „~“) buvimą, *minusai* – to požymio nebuvimą (resp. buvimą požymio, nurodyto skliaustuose), *nuliai* reiškia, kad tarmė pagal tą požymį nėra išskiriama.

Nustačius, kokius požymius turi ta ar kita tarmė, galima ją griežtai atskirti nuo visų kitų tarmių, nes nė viena tarmė neturi visų tų pačių požymių.

5.2. Palyginus šią tarmių klasifikaciją su ankstesnėmis, matyti, kad daugeliu atvejų ji sutampa su A. Baranausko klasifikacija: skiriasi tiksliai terminai ir atskiros detalės. Toks sutapimas nėra atsitiktinis, nes, kaip jau buvo minėta (žr. l. 1), A. Baranauskas orientavosi į esminius tarmių vokalizmo bruožus, tuo tarpu kai kiti dialektologai pasitenkindavo tik atskiromis izofonomis. Todėl tam tikra prasme šią tarmių klasifikacijos schemą galima laikyti nauja A. Baranausko klasifikacijos redakcija, pritaikyta tam mokslo lygiui, kurį yra pasiekus šių dienų dialektologija³⁹.

³⁹ Autoriai jaučia malonią pareigą padėkoti visiems kalbininkams, savo vertingomis kritinėmis pastabomis padėjusiems gerokai patobulinti čia pateikiamą klasifikacijos schemą – ypač LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto moksliniams bendradarbiams filologijos mokslų kandidatams E. Grinaveckienai, A. Jonaitytei, J. Kruopui, K. Morkūnui ir VVPI docentui Vl. Grinaveckiiui.